

SZABÓ Pál¹– KUKELY György²– BÁRTFAI Gergely³

¹habilitált egyetemi docens

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Budapest

associate professor

Eötvös Loránd University, Faculty of Science, Budapest, Hungary

email: szpkact@caesar.elte.hu

²egyetemi adjunktus

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Budapest

senior lecturer

Eötvös Loránd University, Faculty of Science, Budapest, Hungary

email: kukelygyorgy@yahoo.com

³geográfus

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Budapest

geographer

Eötvös Loránd University, Faculty of Science, Budapest, Hungary

email: bartfai.terra@prourbekft.hu

TÁRSADALMI, GAZDASÁGI ÉS TERÜLETI KOHÉZIÓ A XXI. SZÁZAD KELET-KÖZÉP-EURÓPÁJÁBAN

*THE ECONOMIC, SOCIAL AND TERRITORIAL COHESION IN
CENTRAL AND EASTERN EUROPE OF THE XXI. CENTURY*

ABSTRACT

As a result of their common economic and social problems, the post-socialist countries were similar in many ways and shared the same interests. Later on however these countries started to diverge due to the different resources and their usage, their different foreign policy and internal affairs, as well as the devaluation and revaluation of the local and location factors. The purpose of this study is to find out to what extent could the Visegrad Group (Poland, Czech Republic, Slovakia, Hungary) and Romania, Bulgaria be considered unified and/or split in terms of their social, economic and territorial aspects and problems. The similarities and differences of these countries are based on statistical database (source: Eurostat and Worldbank) which is built upon twenty social, economic and environmental indicators of the EU2020 targets and ten indicators linked to the territorial cohesion according to the Territorial Agenda. The

results indicate that the differences and the ways of changing of the social and economic fields among the analyzed countries are diverse, hence the heterogeneity is indeed more intense but a stronger cohesion in the social dimension can be noticed. The common dimension of Central and Eastern Europe still prevail somewhat more about the indicators of the territorial cohesion despite the sharp differences in physical and social geography. All of these are worth paying attention to the upcoming discussion of the new EU budget period.

Kulcsszavak: Európai Unió, Kelet-Közép-Európa, társadalmi és gazdasági kohézió, területi kohézió

Keynotes: European Union, Central and Eastern Europe, social and economic cohesion, territorial cohesion

1. Bevezetés

Jelen tanulmány arra próbál választ adni, statisztikai adatokra építve, hogy mennyiben tekinthető még egységesnek és mennyiben tagoltnak Kelet-Közép-Európa „magterülete”, azaz a Visegrádi országok és Románia, Bulgária (továbbiakban V4 + 2), a főbb társadalmi, gazdasági és területi jellemzői tekintetében. A levont következtetések által fogalmazható meg, hogy milyen közös és milyen egyedi területi problémák és célok jellemzik a térséget, melyek a kohéziós politika szempontjából a térségen belüli főbb együttműködési lehetőségek.

A rendszerváltás utáni közös társadalmi, gazdasági problémák sok tekintetben hasonlóvá tették a posztszocialista országokat, illetve érdekeik is hasonlóak voltak.¹ Egyre több jel mutat ugyanakkor arra, hogy az egykori szocialista országok (közte a V4 + 2) tömbje kezd polarizálttá válni, és a társadalmi, gazdasági kohézió gyengül. Emellett a területi kohézió is változik, ahogy az egyes területi kategóriák átértékelődnek. Felmerül azonban, hogy mit is értünk társadalmi, gazdasági és területi kohézió alatt.

2. A kohézió értelmezése

Az Európai Unió regionális politikájának 1986 óta hivatalosan deklarált célja a gazdasági és társadalmi kohézió megerősítése az integráción belül, majd a Lisszaboni Szerződés (2007) hivatalossá tette mellettük a területi kohéziót is, mint célkitűzést. Ugyanakkor a társadalmi és gazdasági kohézióra nem adtak hivatalos meghatározást az Európai Unióban, és hasonlóan a területi kohézió sem kapott egyértelmű leírást.

A kohézió társadalomtudományi fogalma, értelmezése, dimenziói mind a tudományos, mind a szakpolitikai körökben vita tárgyát képezi.

Összességében, koncentrálna tanulmányunk céljára, az alábbiakat tudjuk megfogalmazni. Amíg társadalmi és gazdasági kohézióról szóltak az EU anyagai, addig egyszerűbb értelmezés volt területi szempontból: lehet beszélni egy településen, régióan, országon belüli társadalmi, gazdasági kohézióról, és az Európai Unió létrejöttével pedig az integráción belülről is. Utóbbi esetében (az uniós elemzések tükrében) az országok közötti társadalmi, gazdasági különbségeket mérték, vetették össze, majd mutattak rá a különbségekre, a közeledésre vagy a távolodásra. Ugyanezt az EU regionális szintjén, kifejezetten a regionális politika által kiemelt NUTS2 egységeire is elkészítették. A társadalmi, gazdasági kohézió vizsgálata tehát egyrészt területegységek adatainak összevetése révén oldható meg. Ugyanakkor az igazi EU kohézió mérése az országok egy-egy adatközlésén alapuló, teljes EU-ra vonatkozó adatbázisok révén is közelíthető, például, ha azt akarjuk kimutatni, hogy a szegény és gazdag EU-állampolgárok közötti jövedelmi különbség nőtt vagy csökkent (alacsony különbség jelentheti a társadalmi kohézió egyik alapját), vagy, hogy az összes EU-beli vállalkozás esetében a vállalatok közötti kereskedelem nőtt vagy csökkent (magas intenzitása a gazdasági kohézió egyik alapja lehet). Összességében pedig célként megfogalmazható a Közösség társadalmi és gazdasági összetartásának erősítése.

Ezek mellé párosult idővel a területi kohézió fogalma. A 2003. évi Harmadik kohéziós jelentés még csak társadalmi és gazdasági kohézióról szól, de a 2004-es EU Alkotmánytervezet már tartalmazta a területi kohéziót, majd a 2007-es Lisszaboni Szerződés rögzítette hivatalosan, és elsőként az Ötödik kohéziós jelentésben jelent meg 2010-ben. Mi újat hozott ez az addigi szemléletbe? Leginkább zavart, mivel nem lett egyértelműen tisztázva a jelentése, illetve a társadalmi és gazdasági kohézióhoz való viszonya, és igazából máig nem oldódott meg ez a helyzet. Egyrészt nézhetünk úgy rá, mint a nem közigazgatási egységek (EU dimenzióban az országok és NUTS régiókon kívüli térségek) társadalmi, gazdasági (és környezeti) kohéziója (város-vidék, tengerpart-belső területek, hegyvidék-síkság, országhatár két oldala stb.), valamint nézhetünk rá bővebben is, mint területi társadalmi, gazdasági (és környezeti) kohézió, beleértve a mindenféle területi egységek mindenféle szegmenseinek kohézióját. Ehhez további problémát hozott be az EU Európa 2020 anyaga, azzal, hogy kiemelt közös célokat, és ezekhez várja az egyes országok hozzájárulását, valamint rögzítette, hogy a szakpolitikáknak ehhez kell hozzájárulnia. A társadalmi, gazdasági kohézió – eddigi különböző tartalma, ld. kohéziós jelentések – ezután kezdett leszűkülni a kijelölt célkitűzésekre, amelyet a területi kohézió is követett, hangsúlyozva az általános célok területi dimenzióit. Ezek összetettségének és zavarának egyfajta lenyomata a Területi Agenda 2011-ből.

Mindebből számunkra itt a területi kohézió inkább a kérdéses, mivel jelen munkában a társadalmi és gazdasági kohézió alatt azt értjük, hogy mennyire különböznek, illetve hasonlítanak, tartoznak össze az egyes országok a legfőbb társadalmi és gazdasági indikátorok alapján. (Azaz visszanyúlunk az eredeti EU felfogáshoz.)

Az európai tudományos körről elmondható, hogy sok kutató írt a területi kohézióról, és a fogalom divatos frázissá vált.² Egyetértés abban körvonalazódik, hogy nem adható egységes definíció rá, a fogalomnak több dimenziója (tényezője) van, valamint ezen túl egyesek munkáiban a kritikus hozzáállás bukkan fel, a fogalom végtelen gyűjtőhalmaz jellegét hangsúlyozva, vagy épp a régi dolgok újracsomagolását látva benne, és mindössze fogalmi innovációként meghatározva. A hazai területi kutatói kör közelítése eléggé szűkös és részben egyoldalú a fogalom kapcsán (többen leszűkítik a területi fejlettségi különbségek kezelésére, ezek csökkentésének igényére), és egy-két kivétellel nem vert igazán gyökeret a területi kohézió többdimenziós szemléletmódja, nem jellemzők az ilyen című, tárgyú kutatások.³

A hazai területpolitika fogalomrendszerében, az EU hatására, megjelent a területi kohézió, de nincs meghatározva hivatalosan (jogszabály formájában) sem a területfejlesztési törvény fogalomgyűjteményében, sem a kapcsolódó rendeletekben (közte az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció fogalomtárában). Ugyanakkor hivatalos minisztériumi anyagokban (pl. NFGM 2009, NGM 2017), pályázatokhoz segédletként, kapunk egyfajta meghatározást rá, amelynek lényege, hogy a területi kohézió egy olyan cél, melynek eredménye a harmonikus, kiegyenlített társadalmi, gazdasági, környezeti, területi fejlődés, és nem merül ki az elmaradott térségek felzárkóztatásában.⁴ Négy dimenzióban fogták meg ezek után a gyakorlatban a területi kohéziót: kedvező területi hatások érvényesítése, hozzájárulás a területi szinergiához, fizikai térhasználati elvek érvényesítése, országos területpolitikai céloknak való megfelelés.⁵

Ahhoz azonban, hogy mindez az elemzési gyakorlatba is átültethető legyen, a többféle lehetőség közül azt az utat követjük, hogy a V4 + 2 országok esetében országos statisztikai adatokra építkezve teszünk kísérletet egyrészt a társadalmi, gazdasági kohézióról nyilatkozni, rámutatva arra, hogy mely problémák lehetnek közös célok, ezeknek mekkora a támogatottsága, másrészt a Területi Agenda országoktól eltérő területi dimenzióinak adatokkal megfogható jellemzőit vetjük össze, de ezt is országos dimenzióban, mivel a célok, majd a költségvetés kialakítása alapvetően országok közötti tárgyalásokon dől el.

3. Kelet-Közép-Európa differenciálódása

Első lépésben meg kell határozni Kelet-Közép-Európát, mint földrajzi térséget. Többféle felfogás és területi lehatárolás van rá: Közép-Európa keleti része, amely legszűkebb értelemben a Visegrádi négyeket (V4), tágabban vagy a V4-t és Szlovéniát, esetleg Horvátországot, vagy az előbb leírt V4 + 2 országcsoportot jelenti, vagy a kettőt együttesen: V4 + 4 formában. Még tágabban Jugoszlávia további utódállamait és akár Albániát is ide sorolják. A balti államokat és a nyugati fekvésű szovjet utódállamokat (Ukrajna, Moldávia, Belorusszia) nem szokták belevenni e körbe. A nyugati tudományos terminológiában az utóbbi időben a CEE mozaikszó terjedt el, amely feloldva Közép- és Kelet-Európa, és amely alatt az Oroszországon kívüli volt szocialista országokat értik. Az EU szakpolitikai terminológiájában a keleti tagállamok kifejezéssel oldják meg a problémát, ahova az új tagállamok közül a volt szocialista országokat sorolják. Mi ebben az esetben a V4 + 2 országcsoportra szűkítjük le a területi keretet, mivel ez az országcsoport, amely leginkább közel áll egymáshoz a szocialista múltját és a politikai jelent tekintve.

A térség országai esetében, bár hosszú távon részben eltérő történelmi gyökerekkel, részben eltérő természeti, társadalmi, gazdasági jellemzőkkel rendelkeztek, a szocialista rendszer elfedte az országok közötti társadalmi különbségeket, illetve mesterséges területi munkamegosztást hozott létre. A rendszerváltással „felszabadultak” az erőforrások, jellemzőik demokratikus és piacgazdasági viszonyok közé kerültek.⁶ Innentől – a szabad döntések révén – a „mit csináljunk és hogyan” országspecifikus karaktert ölthetett, kiegészülve az egyes országok különböző bel- és külpolitikai relációival, azaz az országokat a visszatérés a különbözőséghez jellemezte.⁷ Ugyanakkor az 1990-es, átmeneti években számos hasonló problémával küzdöttek (külkereskedelmi irányváltás, versenyképtelen gazdaság, munkanélküliség stb.),⁸ valamint a NATO és EU tagság reménye és célja is összefűzte őket. Ennek ellenére nem tudtak szerves régiót alkotni, mivel nem tudtak egymás számára kölcsönös megoldásokat kínáló partnerré válni.⁹

A 2000-es évekre, az átmenet lezajlásával és az EU-csatlakozással az addigi problémahasonlóság csökkent, és a kapcsolatrendszer gyengült, viszont új formákat is ölthetett, leginkább az EU-n belüli közös érdekérvényesítés (pl. elmaradott országok, régiók) vált fontossá. A szabad út választást korlátozta a gyenge hazai gazdasági bázis, így a külföldi tőke beruházásai és az EU támogatásai kényszerpályán tartották a térséget. Ugyanakkor ebben a relációban, a különböző politikai dimenziók mentén elmozdulások voltak (melyik ország éppen melyik nyugatival fűzte szorosabbra a kapcsolatát, vagy egy-egy ország változó politikai vezetése hogyan viszonyult a többi poszt-szocialista országhoz és magához az EU-hoz). Problémát jelentett,

hogy minden vezetés gyors növekedést és fejlődést akart felmutatni, így a látványos, rövid távú beruházások váltak meghatározóvá.

A 2010-es évekre egyre több társadalmi, gazdasági jelenség, illetve mutató tekintetében „nyílt az olló”, kezdtek eltávolodni az országok egymástól (ezt legmarkánsabb formában a GDP/fő országos értékei közötti különbségének változása mutatja). Ugyanakkor több tekintetben megmaradtak közös problémák (pl. elmaradott rurális térségek, a fővárosi régiók kiugró fejlettsége és fejlődése), illetve újak termelődtek (pl. tömeges munkavállalási célú kivándorlás nyugatra). A továbbiakban emiatt megvizsgáljuk, aktuális társadalmi és gazdasági adatok alapján, a térség országainak hasonlóságát és különbözőségét.

A V4 + 2 országok az Európai Unió hat tagországát jelentik, így a tagállamok több mint egyötödét adják (21,4%), ugyanakkor a társadalmi, gazdasági súly ettől elmarad (1. táblázat). A népességsúly, amely a minősített többségű döntéseknél (a tagállami számon túl) számíthat, mindössze 17,7%, gazdasági súlyát tekintve azonban, a történelmi fejlődés eredményeként, a felzárkózás ellenére is, az integráció GDP-jének mindössze 12%-át adja a hat ország.

1. táblázat: A V4 + 2 országok főbb jellemzői
Table 1.: General characteristics of V4 + 2 countries

	PL	CZ	SK	HU	RO	BG	V4 + 2 (%)	EU 28
Terület (km ²)	312 685	78 866	48 845	93 030	238 391	110 912	20,4	4 324 782
Népesség (ezer fő, 2017)	37 973	10 579	5 435	9 798	19 638	7 102	17,7	511 805
GDP (Mrd pps, 2016)	772	268	122	192	339	100	12,1	14 825

Adatforrás: Eurostat

Az egymás közötti méretbeli különbségek már egyfajta megosztottságot tükröznek: Lengyelország 38 és Románia 20 millió fős lélekszáma kiemelkedik, amelyet a közel hasonló méretű Csehország és Magyarország követ (közel 10 millió), majd Bulgária és Szlovákia zárja a sort. Utóbbi négy ország teljes népességszáma elmarad Lengyelország mögött. A GDP súlyok ettől kissé különböznek: Csehország jelentősen megelőzi Magyarországot, míg a kisebb lélekszámú Szlovákia pedig Bulgáriát.

Az országok komplex, általános fejlettségi pozícióját a Human Development Index révén lehet meghatározni (ezen indikátor a várható élettartam, az oktatás és a jövedelem alapján áll össze). Globális szinten hatból öt ország a legfejlettebb kategóriában van, és Bulgária is épp, hogy csak kimarad ebből a csoportból; Csehország 28., Lengyelország 36., Szlovákia

40., Magyarország 43., Románia 50. és Bulgária 56. volt 2016-ban. A posztszocialista országok hasonlóságát tükrözi, hogy a kifeszített intervallum, azaz a 28. és 56. hely között található a balti államok, Horvátország és Montenegró, és ezen intervallumban nincsenek nyugat-, nyugat-közép- és észak-európai országok. Ugyanakkor a dél-európaiak megjelennek: Görögország (29.), Portugália (41.), Ciprus, Málta (33-33.) ezen rangsor-szakaszban van, sőt, ha a térségből Szlovéniát is be vesszük, amely csak pár helyezéssel van előrébb (25.), mint Csehország, akkor Olaszország (26.) és Spanyolország (27.) is itt található. A V4 + 2 esetében ugyanakkor a HDI azt is tükrözi, hogy napjainkban csak részben egységes ezen ország-csoport: egyrészt más keleti tagállamok beékelődnek közéjük, másrészt a keleti és a déli EU-tagállamok „összekeverednek” a rangsorban.

Ezek után részletesebben megnézzük a vizsgált országcsoport főbb társadalmi, gazdasági és környezeti jellemzőit.

4. Társadalmi és gazdasági kohézió

A V4 + 2 országcsoport társadalmi és gazdasági kohéziójának vizsgálata az Európai Unió országaira vonatkozó adatbázis elemzésen keresztül valósult meg, amely 20 db társadalmi, gazdasági és környezeti dimenziójú indikátort tartalmaz (10 db társadalmi, 7 db gazdasági és 3 db környezeti mutató került kiválasztásra). A vizsgálat az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedési célokat meghatározó Európa2020 célkitűzések kulcsindikátoraira alapoz, amely adatok az Eurostat és a Worldbank adatbázisaiból származnak és a 2007. és 2016. közötti időszakot, 10 év időtartalmat ölelnek fel. Az adatbázis az alábbi társadalmi mutatókat tartalmazza: ezer főre jutó teljes népesség változása (%), munkanélküliségi ráta 25 éven aluliaknál (%), felsőfokú végzettségűek aránya 30–34 évesek körében (%), korai iskolaelhagyók aránya (%), internettel rendelkező háztartások aránya (%), ezer főre jutó orvosok száma (fő), születéskor várható élettartam (év), szegénység vagy társadalmi kirekesztettség által fenyegetett lakosság aránya (%), csecsemőhalandósági ráta (fő/ezer élveszületés), társadalmi egyenlőtlenség a jövedelemben (GINI index). A vizsgált gazdasági mutatók a következők: egy főre eső GDP az uniós átlag %-ban, K + F-re költött összeg a GDP arányában (%), foglalkoztatottsági ráta a 20–64 éves korosztály körében (%), munkatermelékenység változása (2010 = 100%), GDP-hez viszonyított bruttó adósságállomány (%), ezer főre jutó vállalkozások száma (db), autópálya sűrűség (km/ezer km²). Míg a vizsgált környezeti mutatók közé az alábbiak tartoznak: üvegházhatású gáz kibocsátás változása (1990 = 100%), megújuló energia részaránya a bruttó energiafogyasztásból (%), egy főre jutó ökológiai lábnyom (ha).

A vizsgálat során egyrészt az időbeli változást figyeltük meg, azaz miként alakultak az országok értékei az uniós átlaghoz és egymáshoz viszonyítva, másrészt relatív szórásértékeket számítottunk, a kezdő és vég időpontra, amelyek révén az országok közötti egyenlőtlenségek nagyságának időbeli változását, utolsó mérhető nagyságát, és így a közöttük feltételezhető érdekközöség alakulását, változását és jelenlegi állapotát tudtuk vizsgálni.

Ha az Európai Unió tagállamai között minden eddigi mutató esetében felállítjuk a rangsort, akkor a 20 mutató tekintetében a vizsgált 10 év alatt (2007–2016) a V4 + 2 országcsoporthoz minden tagjának javult az uniós rangsorban elfoglalt átlagos helyezése. Az uniós rangsorban átlagosan Lengyelország 2,15; Csehország 1,6; Szlovákia 1,6; Bulgária 1,5; Magyarország 0,8 és Románia 0,25 helyet lépett előre.

Egyesével tanulmányozva az indikátorokat a társadalmi mutatók esetében az alábbiak állapíthatók meg a vizsgált országcsoporthoz tekintetében. Az ezer főre jutó teljes népesség változás esetében a V4 + 2 egyik országa sem érte el az Európai Unió átlagát, azonban az országok közötti különbség közepes és mérséklődött. A 25 éven aluliak munkanélküliségi rátája terén az utóbbi években mind a hat tagállam esetében csökkenés volt tapasztalható, a különbség közepes mértékű, és ezzel párhuzamosan kismértékű differenciálódás zajlott le. A felsőfokú végzettségűek aránya a 30–34 évesek körében mutatója a vizsgált országok közül – Bulgária kivételével – jóval gyorsabban nőtt, mint az Európai Unió átlag, azaz jelentős hátrányt sikerült ledolgozniuk, ezen kívül viszont a területi egyenlőtlenség, amely magas értékű, nem változott. A korai iskolaelhagyók aránya esetében fontos kiemelni, hogy a vizsgált mutatók közül Magyarország ebben a mutatóban szenvedte el az egyik legnagyobb pozícióvesztést az európai rangsorban. Továbbá a közepes különbség az országok között úgy állt elő, hogy kis mértékben csökkent a szórás mértéke, azaz enyhe konvergencia zajlott le a vizsgált országcsoporthoz tagjai között. Az internettel rendelkező háztartások aránya terén a térség jelentős részben behozta az uniós átlaghoz képesti nagymértékű lemaradását, illetve markáns közeledés zajlott le a V4 + 2 országok között is, bár a különbség még így is nagy. Az ezer főre jutó orvosok száma tekintetében a vizsgált periódus végén egyedül Bulgária haladta meg az uniós átlagot, de a nagyon csekély területi különbség érdemben nem módosult. A születéskor várható élettartam tekintetében a térség országai igen gyengén teljesítettek, s a vizsgált periódus alatt a hatból négy ország tovább rontott az európai rangsorban elfoglalt helyén. Az országok közötti csekély különbség ezen a téren azonban szintén nem módosult. A szegénység vagy társadalmi kirekesztettség által fenyegetett lakosság arányának vonatkozásában a V4-ek javítani tudtak az európai rangsorban elfoglalt helyükön. A területi egyenlőtlenségek szempontjából nagyfokú konvergencia zajlott le,

ám még így is jelentős különbség mérhető. A csecsemőhalandósági ráta tekintetében, Csehországot leszámítva, a vizsgált országok az európai rangsor utolsó negyedében helyezkednek el és az elemzett időszakban e téren nem következett be a pozitív fordulat, azonban csökkent a különbség a V4 + 2 országok esetében, és alacsony értéket mutat. A társadalmi egyenlőtlenség a jövedelemben (GINI index) terén két részre különült el a vizsgált hat ország: míg Szlovákia, Csehország, Magyarország és Románia az európai rangsor előkelő helyein voltak, addig Lengyelország és Bulgária a rangsor utolsó részében foglaltak helyet; ennek ellenére a leszakadó két országnak sokat sikerült javítania az európai pozícióján. A vizsgált országcsoporthoz tagjai között emellett kismértékű differenciálódás zajlott le, amely aktuálisan magas különbséget mutat.

A gazdasági mutatókra az alábbiak jellemzők. A vásárlóerő-paritáson mért egy főre eső GDP az uniós átlag százalékában mutató esetében élesen kettéválnak a V4 + 2 országok. Lengyelország, Csehország és Szlovákia esetében jelentős előrelépés figyelhető meg az európai pozíciójukat illetően, míg Magyarország, Románia és Bulgária tekintetében stagnálás látható. Ezzel párhuzamosan a makrorégió belüli egyenlőtlenség csökkent, de még így is magas értéket jelent. A K+F-re költött összeg a GDP arányában mutató esetében Románia kivételével minden ország javítani tudott az európai rangsorban elfoglalt helyzetén, ezzel azonban a V4 + 2-n belüli különbségek kis mértékben, de növekedtek, ám így is ezen a téren a leghomogénebb a hat ország. A foglalkoztatottsági ráta a 20–64 éves korosztály körében mutató tekintetében közepes területi különbség van, és a V4 hatalmas javulást ért el az európai rangsorban, ráadásul az országcsoporthoz belüli egyenlőtlenségek kissé csökkentek. A munkatermelékenység változása (2010 = 100%) mutató esetében Magyarország kivételével a vizsgált térség országaiban sikerült elérnie a legnagyobb mértékű előrelépést az Unión belül, de markáns divergencia jellemezte a régió belüli, egyébként is magas különbség alakulását. A GDP-hez viszonyított bruttó adósságállomány tekintetében 2007-ben a vizsgált országok polarizált képet mutattak. A gazdasági válságot követően, a megemelkedett adósságállomány ellenére a vizsgált országok jelentősen tudták javítani az európai rangsorban elfoglalt pozíciójukat (Románia kivétel), ráadásul az egyenlőtlenségek is mérséklődtek, ugyanakkor a különbség közöttük az egyik legnagyobb a vizsgált húsz mutató esetében. Az ezer főre jutó vállalkozások száma tekintetében Bulgária kivételével a V4 + 2 összes országa rontott az európai rangsorban elfoglalt helyén. Viszont e téren is enyhe kiegyenlítődésként zajlott le, de még ezzel is itt mérhető a legnagyobb különbség az országok között. Az autópálya sűrűség esetében hazánk kiemelkedik a vizsgált országcsoporthoz, amelynek tagjai kis mértékben ugyan javítani tudtak a rangsorban elfoglalt helyükön, azonban az

országok közötti területi különbségek tovább nőttek, és közepes értéket mutatnak.

A környezeti mutatókkal kapcsolatban a következő megállapításokat lehet tenni: az üvegházhatású gázkibocsátás változása (1990 = 100%), csökkenése terén a vizsgált térség országai az európai élmezőnybe tartoznak, azonban a V4 + 2 közötti különbségek növekedtek és jelentős értéket mutatnak. A megújuló energia részaránya a bruttó energiafogyasztásból mutató esetében alacsony kezdőértékekről indult a hat ország, ugyanakkor jelentős, ám változó fejlődésen mentek keresztül, így kis mértékű differenciálódás is történt, amellyel a közöttük lévő különbségek közepesre nőttek. Az egy főre jutó ökológiai lábnyom tekintetében a V4 + 2 országok – Csehországot leszámítva – az európai rangsor első 10 helyezettje között vannak (amennyiben a kisebb értéket tekintjük jobbnak), ugyanakkor a vizsgált periódus alatt rontottak pozíciójukon és emellett enyhe fokú konvergencia zajlott le a különbségek tekintetében, de még így is az egyik legkisebb különbség itt mérhető.

Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy összesítve a konvergenciára és divergenciára kapott eredményeket, láthatjuk, hogy az országcsoport tagjainak egymáshoz viszonyított területi különbségei a vizsgált társadalmi mutatók tekintetében inkább csökkentek (5 indikátor esetében csökkenés, 3 esetben stagnálás és 2 esetben növekedés), a gazdasági mutatók esetében vegyes kép alakult ki (4 esetben csökkenés, 3 esetben növekedés), míg a környezeti mutatók esetében pedig inkább növekedtek (1 esetben csökkenés, 2 esetben növekedés) (2. táblázat).

Az indikátorok értékei és változásának dinamikája alapján megállapítható, hogy az egyes indikátorok által jelzett társadalmi-gazdasági folyamat kezelésének szükségességében mennyire erős az érdekközösség a V4 + 2 országok esetében: ötnél jelentősen közös, hétnél nagyjából vagy részben közös, viszont nyolcnál gyenge vagy nem jellemző érdekközösség mutatható ki. A megvizsgált mutatók alapján, figyelembevéve az országcsoport jellemzőit is, közös érdekként lehet megfogalmazni az országcsoportot érintő folyamatok közül a népességcsökkenés megállítását, a foglalkoztatottság növelését (a fiatalok körében is), a társadalmon belüli egyenlőtlenségek csökkentését, a társadalom egészségi állapotának, valamint az egészségügyi és az oktatási ellátás javítását, a környezetvédelmet, a megújuló energiákat, a K + F és a közúti közlekedési infrastruktúra erősítését. Ezek közül nőtt az érdekközösség a népességszám, az oktatási infrastruktúra, a foglalkoztatottság, az ökológiai lábnyom és a csecsemőhalandóság terén.

2. táblázat: A V4 + 2 országok főbb jellemzőinek különbsége és ezek változása
Table 2.: The differences of general characteristics in V4 + 2 countries

		Országok közötti különbségek változása		
		Csökkenet (közös érdekelttség erősödése)	Nem változott (közös érdekelttség nem változott)	Nőtt (közös érdekelttség gyengülése)
Országok közötti különbségek nagysága*	Nagy (kevésbé közös érdekelttség)	<ul style="list-style-type: none"> – Internettel rendelkező háztartások aránya; – Szegénység vagy társadalmi kirekesztettség által fenyegetett lakosság aránya; – Egy főre eső GDP az uniós átlag %-ban; – GDP-hez viszonyított bruttó adósságállomány; – Ezer főre jutó vállalkozások száma 	<ul style="list-style-type: none"> – Felsőfokú végzettségűek aránya 30–34 évesek körében 	<ul style="list-style-type: none"> – Munkatermelékenység változása (2010 = 100%); – Üvegházhatású gáz kibocsátás változása (1990 = 100%)
	Közepes (részben közös érdekelttség)	<ul style="list-style-type: none"> – Ezer főre jutó teljes népesség változás; – Korai iskolaelhagyók aránya; – Foglalkoztatottsági ráta 20–64 éves korosztályban 		<ul style="list-style-type: none"> – Munkanélküliségi ráta 25 éven aluliaknál; – Társadalmi egyenlőtlenség a jövedelemben; – Autópálya sűrűség; – Megújuló energia részaránya a bruttó energiafogyasztásból
	Kicsi (közös érdekelttség)	<ul style="list-style-type: none"> – Csecsemőhalandósági ráta; – Egy főre jutó ökológiai lábnyom 	<ul style="list-style-type: none"> – Ezer főre jutó orvosok száma; – Születéskor várható élettartam 	<ul style="list-style-type: none"> – K + F-re költött összeg a GDP arányában

Forrás: saját szerkesztés

* Relatív szórás értéke 2016-ban: nagy (> 7), közepes (3–7), kicsi (0–3)

**Relatív szórás értékének változása a vizsgált két év között (2007, 2016)

Mindazonáltal az elemzés alátámasztja azt a feltételezést, hogy több társadalmi, gazdasági és környezeti jelenség tekintetében megosztott a V4 + 2 országok közössége (valahol kedvezőbb, valahol rosszabb az érték), ezért nem feltételezhető, hogy ezekben közös, a társadalmi, gazdasági kohéziót erősítő fejlesztési elképzelések bontakoznának ki. Ugyan-

akkor a kohéziót jelentősen befolyásolja egyfelől, hogy milyen az egyes jelenségek megítélése az EU-n belül, illetve az egyes országokban, mivel hiába rajzolódik ki a vizsgált országok érdekközössége, ha nincs rá támogatás az Európai Unió oldaláról. Másfelől, hiába tűnik ki a közös érdekelttség, ha egy-egy országban a jelenség nem játszik kiemelt szerepet, nem tekintenek rá fejlesztési célként, így nem tud közös fejlesztési elképzelés kibontakozni.

Végezetül, a vizsgált indikátorok teljes EU-rangsorát elemezve, az derül ki, hogy több szempontból sem egységes a V4 + 2 országcsoport, mivel egyrészt más posztoszocialista EU-tagállamok (jugoszláv utódállamok, balti államok), másrészt, főként az elmúlt időszak válságai hatására bekövetkező hanyatlás, vagy a növekedés-fejlődés megrekedése (közepesen fejlettek csapdája) révén stagnáló pozícióba kerülő dél-európai országok megtörik az egységet (sőt, néhány indikátor országlistája már annak előfordulását is mutatja, hogy egy-egy V4 + 2 ország egy-egy jelenségben olyan mértékűt tudott előre lépni, hogy az uniós élbolyba került, maga mögé utasítva számos nyugat-európai országot).

5. Területi kohézió

A Területi Agenda 2020 (TA) helyzetleírása alapján ki tudunk választani olyan, az országtól eltérő területi dimenziókat, amelyek révén a területi kohézió vizsgálhatóvá válik. Az alábbi jelenségeket és indikátorokat vehetjük ez alapján: tenger szomszédsága, domborzati adottságok (átlagos tengerszint feletti magasság), országszomszédságok (EU belső és külső határai), nemzetközi migráció útvonala, valamint globális központ léte (GaWC 2016 rangsora alapján Alfa városa van), városi népesség aránya és változása, nagyvárosi régió részesedése az ország GDP-jéből, a fejlettség regionális különbsége az országon belül és az elmaradott régiók száma, aránya.

A TA kijelenti, hogy „A tengeri tevékenységek meghatározók az európai területi kohézió szempontjából.” A hat országból három esetben nincs közvetlen érintkezés a tengerrel, ami erős megosztó dimenzió közöttük. Ezt „enyhíti”, hogy Románia és Bulgária a perifériális helyzetű és geopolitikai problémákkal terhelt, belső Fekete-tengerre nyílik, míg Lengyelország sem a fő áramba kapcsolódik bele a széles Balti-tengeri kijáratával. Ugyanakkor ezeknél az országoknál a TA-ban is megjelenő tengerszint emelkedés, a tengeri erőforrások kihasználása (pl. energia-termelés), a tenger világkereskedelmi szerepe, vagy akár a kapcsolódó turizmus (főként délen), és a lehetőségek által nyújtott egyfajta felzárkó-

zási perspektívák rendkívül fontosak, akár maga az EU integrált tengerpolitikája. Ebből a három landlocked ország (CZ, HU, SK) kimarad, sőt nyugatról egyedül Ausztria a partner, például abban, hogy bármiféle fejlesztéspolitikai forma irányuljon a pár elzárt ország tengeri kereskedelembé való intenzívebb bekapcsolására, amivel megvalósulhatna a „szárazföld–tenger kontinuum harmonikus és fenntartható fejlesztése” (TA). (Ennek regionális dimenziója magában az Európai Unióban persze már összetettebb, például: a NUTS 3 régiók mintegy kétharmada nem tengerparti, ahol a terület 61,4%-a, és a népesség 60%-a, a GDP-nek pedig 58%-a van jelen.) A tengerek problémái ráadásul makroregionális stratégiákban is testet öltenek: létező (Balti, Jón-Adria) és tervezett (pl. Fekete-tengeri) makrorégiók alapulnak a tengerhez való kötődésen.

A domborzati adottságok terén a hegyvidék–síkság aránya, mérve például az átlagos tengerszint feletti magassággal (HU: 143, PL: 173, RO: 414, CZ: 433, SK: 458, BG: 472), érdemi különbséget mutat. Hazánk javarésze síkság, dombság, amelyhez hasonló csak Lengyelországra jellemző (de itt a középhegység mellett, délen, magashegység is található). A többi négy ország esetében 400 méter feletti az átlagmagasság, amely Románia esetében éles kontraszttal párosul: a Kárpátok és a keleti, déli alföldek. Ez a TA területi kohéziójának az éghajlatváltozás különböző területi aspektusaihoz, valamint az eltérő táji értékekhez kötődik. Felfogásunkban ez tovább vihető a gazdasági hasznosítás, életek stb. közötti különbségekbe, kiemelve a jelentősen eltérő helyi adottságokat, amelyen az adott terület versenyképessége is alapulhat. Az országok közötti különbségek itt azonban nem annyira megosztók, mert egyik országban sem domináns területileg a hegyvidék (szemben például Ausztriával, ahol 900 méter feletti az átlagmagasság). A magashegységek problémái is testet ölhetnek makroregionális stratégiákban: létező (Alpi) és tervezett (Kárpátok – PL, SK, HU) makrorégiók alapulnak hegységhez való kötődésen.

Az országhatárok, szomszédság dimenzió tekintetében nagyjából hasonló, kisebb részt eltérő jellegű a V4 + 2. Magyarország és Lengyelország rendelkezik a legtöbb országszomszédal (7-7), míg Románia, Szlovákia, Bulgária 5-5, Csehország pedig 4 országgal határos. Utóbbi ország V4 + 2-n belüli egyedi helyzetét mutatja, hogy mind a négy szomszédja a schengeni zónába tartozó EU tagállam, így jelentősen elüt a többi országtól. A többi országnál megtalálható az EU külső határa is (Szlovákiánál a legrövidebben, Magyarországnál két országgal, a többinél 3-3 országgal), és maga a Schengeni zóna is megosztó dimenzió, mivel Románia és Bulgária még nem tagja. A határokat a kohéziós politikába az INTERREG CBC kapcsolja be közvetlenül, amelyben a vizsgált or-

szágok, még Csehország is aktívan részt vesz. Ezen belül az egymás közötti (V4 + 2) határ menti kapcsolatokban Szlovákia 3, Lengyelország, Csehország, Magyarország, Románia 2-2, míg Bulgária 1 közös országhatárszakasszal rendelkezik, ami minden országban számottevő részét teszi ki a teljes határhossznak.

A külső határoknál a kapcsolatok jellege változik és eltér. Ahogy a TA fogalmaz: a külső határokon elengedhetetlen a kohézió, mivel a jogi, társadalmi és politikai rendszerek különbözőségének jelentős következményei lehetnek, különösen a migrációt és a kereskedelmet illetően. Ebből kritikus elemmé a migráció vált, de nem a szomszédos országokból, hanem távolabbról. A migráció fő tranzitútvonalai keresztezik a makrotérség déli részét, de ez kifejezetten Magyarországot (és Bulgáriát) érinti, ami megosztja ezen országokat.

Rátérve az öt kiemelt területi társadalmi, gazdasági dimenzióra, az alábbiak állapíthatók meg. A TA a globalizáció és területi hatásainak szerepét, valamint a szereplők, közte a nagyvárosok feladatát hangsúlyozza. Az európai városvizsgálatok kétféle módon közelítenek alanyaikhoz: társadalmi, gazdasági súlyuk, illetve funkcióik száma alapján. A hat ország fővárosai a rendszerváltozás után kezdtek bekapcsolódni az európai városhierarchiába és versenybe. Sokáig másod, harmadrangú szerepük volt, de az elmúlt években lassan megerősödtek, előrébb léptek a hierarchiában. Több friss kutatás Varsót emeli ki, amely például a GaWC mérés alapján már az alfavárosok 3. szintjén van (az európai nagyvárosok közül London az elsők, Párizs a másodikon, és a lengyel fővárossal együtt Frankfurt, Madrid, Moszkva, Milánó, Amszterdam, Brüsszel a harmadikon). Varsó küzd fel magát a globális központok közé, több tekintetben leghagyva már Bécsset is (utóbbi az alfavárosok negyedik szintjén van). Mögötte, a bétavárosok első szintjén van Prága, Budapest, Bukarest, míg Pozsony és Szófia pedig a másodikon; utóbbi elmaradottsága, előbbi csekélyebb társadalmi és gazdasági súlya miatt. Az európai nagyvárosok egy másik rangsorában (BBSR 2011), amely a különböző nagyvárosi funkciók számát vette alapul, Budapestet és Prágát emelik ki, valamint a Bécs-Pozsony metropolisztérséget, sőt, a legjobb helyzetű csoportba kerültek; mögöttük a harmadik csoportba került a többi főváros. Ennél azonban a súlyozás elmaradt, és egy funkció pusztán léte (egy elem) is elegendő volt (súlyozás esetén nem kerülhetett volna egy csoportba London, Párizs, Prága és Budapest).

A TA kiemeli, hogy nemzeti szinten a policentrikus területi fejlődés a cél, lehetőség szerint nemzeti szinten el kell kerülni a fővárosok, nagyvárosi térségek és közepes méretű városok közti polarizációt. A nagyvárosi régió súlyát (2. táblázat) tekintve Lengyelország, Varsó külön kate-

góriát képvisel, ahol egy policentrikus városhálózat (és ennek történelmi oka) áll az alacsony adatok háttérében. Magyarország a másik véglet viszont, ahol a V4 + 2 regionális beosztások különbözőségéből eredő torzításon túl, komoly szakadék nyílt a fővárosi térség és a vidék között. Ez a többi 4 ország esetében is probléma, főként a gazdasági koncentráció feltűnő.

3. táblázat: A fővárosi régió súlya a V4 + 2 országai esetében (2014)
Table 3.: The weight of the capital city in the V4 + 2 countries (2014)

%	PL Varsó	CZ Prága	SK Pozsony	HU Budapest	RO Bukarest	BG Szófia
Népesség	8,7	24,2	11,4	30,0	11,4	23,2
Foglalkoztatás	10,5	25,3	13,2	31,9	12,8	26,6
GDP	17,1	35,8	27,7	48,2	27,2	42,8

Adatforrás: Eurostat

A város–vidék dimenzió problémája többször előkerül a TA-ban. Ezen a téren a városi népesség aránya, és ennek változása érdekes, ugyanakkor ennek a mérhetősége (mi számít városnak) nem egészen elfogadható. Emiatt célszerű inkább azt a dimenziót választani, hogy az EU régió tipológiája hova sorolja az egyes egységeket. A V4 + 2 ország esetében a 184 NUTS-3 régió közül 23 városi, 82 átmeneti és 79 rurális. A városi három országban (HU, SK, BG) a fővárost jelenti, Csehországban külön a fővárosi agglomerációt is, Romániában hasonlóan, míg Lengyelországban viszont 15 ilyen egységet érint. Ez az egyedi lengyel területi beosztáson túl tükrözi az ország policentrikus városhálózatát is. Míg a többi országban alig van vagy nincs érdemi ellenpólusa a fővárosnak, Lengyelországban számos van. A rurális és átmeneti térségek relatív száma, aránya viszont közös jelenség, de köztük a különböző indikátorok számottevő különbséget mutatnak (pl. fejlett cseh, lengyel és elmaradott bolgár, román térségek).

Az országon belüli fejlettségi különbségek tekintetében a regionális beosztás mikéntje, azaz a területi egységek méretbeli szóródása és átlagarányomja bélyegét a területi különbség nagyságára, ami óvatosságra int minket. Az Eurostat kiadványai (pl. Regional Statistical Yearbook) erről pár éve csak vizuális és egyben csalóka információt adnak, mivel csak a terjedelmet, a régiókat és az országos átlagot tüntetik fel országonként, nem számolva egyenlőtlenségi indexet. 2009-es az utolsó közölt információ, amely alapján NUTS2 szinten az egy főre jutó GDP tekintetében (pps) a számított relatív szórás alapján Magyarország, Bulgária, Szlovákia, Románia, Csehország volt az első öt ország az Európai Unióban, ahol a legnagyobbak voltak a regionális gazdasági fejlettségi különbsé-

gek. Lengyelország ezen a téren csak a 12. volt a sorban. A számításokat elvégezve 2015-re, némileg módosult a sorrend, de ugyanezen öt ország áll az élen (egyedül UK kerülhet még be e körbe, a NUTS2 szinten feldarabolt London extrémuma miatt), azaz Szlovákia, Románia, Bulgária, Magyarország, Csehország az első öt ország az Európai Unióban, ahol még mindig a legnagyobbak a regionális gazdasági fejlettségi különbségek; mellettük Lengyelország csak a 11. Nagy a hasonlóság ezen a téren.

Végezetül az elmaradott NUTS2 régiókat lehet számba venni. Ezen a téren is rendkívül nagyfokú a hasonlóság: a fővárosi térségen kívül mindegyik régió fejlettsége elmaradt az EU átlag 75%-ától, Bulgária esetében még a főváros is. Ez az a dimenzió, amelyik markáns eleme az EU regionális politikájának és egyúttal összeköti a hat országot.

Ha a teljes EU-ra nézzük az előző jelenségeket, megállapíthatjuk, hogy a mért területi kohéziós jelenségek esetében Magyarországnak a V4 + 2 többi országával – a tagállami viszonylatban, a lassú polarizálódás ellenére – inkább vannak hasonló adottságai, mint a nyugati tagállamokkal. Ehhez a körhöz párosul még Horvátország és Szlovénia, sőt, a balti államokkal – a távolság és több eltérő történeti szál ellenére – is hasonló a helyzet ebben a közelítésben. Azaz a területi kohézió vizsgált dimenziói alapján még kimutatható egy erősebb hasonlóság a V4 + 2 országok között.

6. Összegzés

A V4 + 2 országokat a rendszerváltás utáni közös társadalmi, gazdasági problémák sok tekintetben hasonlóvá tették, és érdekeik hasonlóak voltak, ugyanakkor idővel a különböző erőforrások, ezek különböző használata, a változó kül- és belpolitikai utak, a helyi és helyzeti tényezők le- és felértékelődése növelni kezdték a különbséget közöttük. A 2020-es évek felé közeledve így közös és eltérő problémáik is vannak, amelyek ráadásul európai dimenzióban is vagy makroregionális sajátosságok, vagy épp összeurópaiak, és így a különböző EU közös politikákban is, közte a kohéziós politikában is, eltérő érdekeket jelentenek.

Az általunk vizsgált környezeti, társadalmi, gazdasági indikátorok eredményei azt mutatják, hogy az elmúlt tíz évben a V4 + 2 esetében minden országnak, ugyan kis mértékben, de javult az uniós rangsorban elfoglalt átlagos helyezése. Az országcsoporton belüli különbségek változása ugyanakkor egyes képet mutat, mivel tíz indikátornál csökkenés, háromnál stagnálás, míg hét mutató esetében növekedés mérhető, és a kohézió erősödése leginkább a társadalmi dimenzióban figyelhető meg. Ha ezekhez érdekeket párosítunk, akkor kiderül, hogy tizenkét jelenség esetében közös az érdek, míg kettőnél

inkább részleges, hatnál pedig olyan nagyok a különbségek, hogy csekély az érdekközösség.

A területi kohéziós indikátorok vizsgálata kimutatta, hogy a földrajzi tényezők közül a tengerpart, a domborzat léte megosztó (amely akár a tengerpolitikában, akár a makrorégiók tekintetében más közösséget jelenthet). A határok kérdése is részben az, egyrészt maga a schengeni zóna, illetve részben a külső és belső határok közti differencia, viszont a szomszédszámban elég hasonló, és a CBC területi együttműködést magában rejtő közös határhosszak terén is. A társadalmi, gazdasági tartalmú indikátorok esetében a fővárosok közötti mennyiségi és minőségi különbségek egyre érzékelhetőbbé válnak, utóbbira Varsó a példa, de a városi hálózatok kiegyenlítettebbnek tűnnek, bár itt a lengyel sajátosság (policentrikusság) fontos differencia. A rurális és városi térségek arányában hasonló kép rajzolódik ki a hat ország esetében, szintúgy az országon belüli fejlettségi különbségekben, valamint az EU szinten elmaradott régiók arányának esetében. Utóbbiak azok, amelyek erősebb területi kohéziót mutatnak a V4 + 2 esetében. Persze az általános kategória elmosza a regionális, lokális sokszínűséget, a régiók, városok egyedi növekedési pályáinak differenciáit. A területi kohézió indikátorai terén, úgy tűnik, jobban érvényesül a kelet-közép-európai közös dimenzió, bár markáns természet- és társadalomföldrajzi eltérések azért vannak. A különböző földrajzi dimenziók (határok, nagyvárosok, tengerpart, magashegység stb.) erősebb vagy erősödő szerepe új érdekcsoportokat generál az integráción belül az országok között, amelyekben elég változó, illetve változékony lehet egy-egy ország, közte Magyarország helyzete is (éppen kívül van egy közösségben és kívül nincs). Végezetül kiemelnénk, hogy érdemes mindezekre odafigyelni a közelgő új EU költségvetési periódus tárgyalása esetén.

JEGYZETEK

1. Probáld Ferenc (2007): Kelet-Közép-Európa és Délkelet-Európa. In Probáld Ferenc, Szabó Pál (szerk.) Európa regionális földrajza. Társadalomföldrajz. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 339–464. old.
2. Zillmer S., Böhme K. (2010): EU Regional Policy – Territorial Cohesion Objective and Realities. p. 25. http://www.regionalstudies.org/events/2010/may_pecs/papers/Zillmer.pdf
3. Szabó Pál, Tóth Balázs I. (2016): Új fogalmak térnyerése a hazai területi kutatásokban és területpolitikában. (Területi versenyképesség, területi kohézió, területi tőke, területi rugalmasság.) In Lengyel Imre, Nagy Benedek (szerk.): Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újraiparosodása, JATEPress. Szeged. 125–142. old.
4. Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium (2009): Kézikönyv a területi kohézióról. NFGM, VÁTI. Budapest. 164. old.

5. Nemzetgazdasági Minisztérium (2017): Területi kohéziós útmutató. NGM. Budapest. 47. old.
6. Illés Iván (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 362 old.
7. Kiss J. László (2003): Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. Teleki László Alapítvány. Budapest. 392. old.
8. Probáld (2007): 346. old.
9. Körösi István (2015): Kelet-Közép-Európa felzárkózásának lehetősége és kilátásai az Európai Unióban. In Felzárkózás vagy lemaradás? Heller Farkas Könyvek (2). Pázmány Press, Budapest. 159–176. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Illés Iván (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 362 old.
- Kiss J. László (2003): Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. Teleki László Alapítvány. Budapest. 392. old.
- Körösi István (2015): Kelet-Közép-Európa felzárkózásának lehetősége és kilátásai az Európai Unióban. In Felzárkózás vagy lemaradás? Heller Farkas Könyvek (2). Pázmány Press, Budapest. 159–176. old.
- Probáld Ferenc (2007): Kelet-Közép-Európa és Délkelet-Európa. In Probáld Ferenc, Szabó Pál (szerk.) Európa regionális földrajza. Társadalomföldrajz. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 339–464. old.
- Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium (2009): Kézikönyv a területi kohézióról. NFGM, VÁTI. Budapest. 164. old.
- Nemzetgazdasági Minisztérium (2017): Területi kohéziós útmutató. NGM. Budapest. 47. old.
- Szabó Pál, Tóth Balázs I. (2016): Új fogalmak térnyerése a hazai területi kutatásokban és területpolitikában. (Területi versenyképesség, területi kohézió, területi tőke, területi rugalmasság) In Lengyel Imre, Nagy Benedek (szerk.): Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újraparosodása, JATEPress. Szeged. 125–142. old.
- Zillmer, Sabine, Böhme Kai. (2010): EU Regional Policy – Territorial Cohesion Objective and Realities. p. 25. http://www.regionalstudies.org/events/2010/may_pecs/papers/Zillmer.pdf